

JABLONCZAY TÍMEA

Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere

A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években

„Ki mondja el helyettünk,
amibe arccal beleverték?
Amit *nem illett volna* észrevennünk?
Amiből győztesen kikászálódunk,
amibe mégse rokkantunk bele,
csak a torkunk lett reszelősebb,
csak a szemünk kevésbé finnyás,
csak a beszédünk igazabb.

Ki mondja el helyettünk,
amit csak mi tudunk elmondani?

(Rab Zsuzsa: *Az illem öreinek*)

Fenákel Judit *Ki mondja el helyettünk?* című írása,¹ amely Rab Zsuzsa fent idézett versének részletét teszi meg mottójául,² a női perspektívának kér önálló jogot, rámutatva arra, hogy a nők saját tapasztalatát és történetét senki nem fogja elmondani helyettük. Ezzel Fenákel nemcsak a magánviszonyok (patriarchális) társadalmi meghatározottságára céloz, nem általában sürgeti a nők saját tapasztalatának elbeszélését, hanem egyenesen a női emlékezet kérdése felé irányítja az olvasót: a holokauszt női elbeszéléseinek jelentősége felé. Kortárs kérdésfelvetéseink e ponton találkoznak a korabeli felhívással: az 1960-as évek-

¹ FENÁKEL Judit: *Ki mondja el helyettünk? Élet és Irodalom*, 1966. április 16. 1.

² RAB Zsuzsa: *Az illem öreinek. Kortárs*, 1966/3. 383.

ben csupán férfi írók beszéltek el (ha elbeszélték) tanúságtevő szövegeiket, vagy jelen voltak nők is az irodalmi nyilvánosságban? A traumatikus múlthoz való viszony női megszólalása hogyan artikulálódott az évtizedben? Elbeszélhették-e a nők saját fájdalmas történeteiket, s ha igen, hogyan? Ha kezdeményezőik megjelentek, a kommunikatív emlékezet részévé váltak-e, és miért törölődtek ki mind az irodalmi, mind a kulturális memóriából? Azonban ahhoz, hogy a női megszólalás lehetőségeit vizsgáljuk, elsőként politikatörténeti összefüggésekre szükséges rámutatni, hiszen a női elbeszélések is beágyazódtak koruk átpolitizált irodalmi terébe.

Az eddig reflektálatlanul hagyott kulturális szövegek felszínre hozásához, a diszkurzív tér megnyitásához a kulturálisemlékezet-kutatás elméleti belátásaiból indulok ki. Ansgar Nünning és Astrid Erll kezdeményezősei a hangsúlyt a monumentalizált emlékezet helyett a nyitott, diszkontinuus, bizonytalan, a felejtést beiktató folyamatok értelmezésére helyezik. Ezekben a tanulmányokban alapvetővé válik a reprezentáció médiumhoz kötöttségének, a médium kollektív és egyéni emlékezetben betöltött szerepének a vizsgálata, a történeti-kontextuális olvasás által lehetővé tett kollektív és/vagy nem intézményesített emlékezeti aktusok elemzése, amennyiben a kanonikus és magas irodalmi szövegek korlátozott fókuszát különböző mediális formák vizsgálatára is kiterjesztjük.³ A kulturálisemlékezet-kutatás abból indul ki, hogy a jelent a múlt határozza meg, a múlttal mindig a jelen szükségletei felől találkozunk. A tanulmányok kiemelik, hogy amikor nemcsak a „*mi történt*”, hanem a „*hogyan kerül élénk*” válik fontossá, akkor a címzett, a tanú és a tanúságtevő pozíciója és annak szerepe is bele lesz foglalva a reprezentációba, a reprezentáció befogadásának aktusába. Úgy

³ Ansgar NÜNNING: Memorial Cultures and Literary Studies. Concepts and Functions of Memory as a Challenge to Research on Witnessing. In: Ulrik EKMAN–Frederik TYGSTRUP (eds.): *Witness. Memory, Representation, and the Media in Question*. University of Copenhagen, Museum Tusulanum Press, Copenhagen, 2008. 97–114.; Astrid ERL: Cultural Memory Studies: An Introduction. In: Astrid ERL–Ansgar NÜNNING–Sara B. YOUNG (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. de Gruyter, Berlin–New York, 2008. 1–17.

is fogalmazhatunk, hogy a kulturális emlékezet a tanú tanúságtevésén keresztül közvetítődik.⁴ A marginalizált történetek emlékezeteti aktusai rámutatnak a magán és a nyilvános kereszteződésére, amely felnagyítódik olyan társadalmi, történelmi kataklizmák esetében, mint a világháborúk, a holokauszt vagy a gyarmati dehumanizálás történelmi eseményei.⁵ A traumatikus múlt (marginalizált) elbeszélései az uralkodó emlékezeteti műveletekkel szemben egyfajta ellenemlékezeteti teret nyithatnak meg, amely tér a hivatalos hegemon történelmet és emlékezetet az elfelejtett, elnyomott, elfojtott történetekkel szembesíti – így ez a művelet aktív emlékezősként értelmezhető.

Az 1960-as évekre vonatkozó magyar emlékezetkutatás azt a több évtizedes történettudományi és irodalomtudományi konszenzust tudja alapul venni, amely szerint Magyarországon a rendszerváltás előtt a holokauszt, a zsidó identitás traumatizált elbeszélései tabusítás alá kerültek. A holokauszt emlékezetpolitikájának elmaradása – amelyet a szovjet pártállami döntés nagymértékben irányított – a zsidó genocídiumban való helyi kollaborációval, a bűnrészességgel való szembenézés háritását vonta maga után.⁶ A történetírás és az irodalomtudomány kép-

⁴ Lásd Marianne HIRSCH–Valerie SMITH: *Feminism and Cultural Memory*. An Introduction. *Signs*, 2002/1. 1–19.

⁵ Ehhez lásd az újabb kutatások közül: Andrea PETÓ–Louise HECHT–Karolina KRASUSKA: *Women and the Holocaust. New Perspectives and Challenges*. IBL, Warsaw, 2015; Louise O. VASVÁRI: Magyar nők holokauszt-életírásai a megosztott nemzeti emlékezet kontextusában (1944–2014). *Múlt és Jövő*, 2014/3. 64–83.

⁶ A Kádár-kori történetírás nem végezte el a náci múlt feltárását (Randolph Braham 1981-es vállalkozása [magyarul: 1988] indítja el a kutatásokat); az amnézia összefüggött a kommunista rendszerbe való beolvadás elvével (a mi és ők szétválasztásának megszüntetése; a túlélő áldozatoktól elvárt „önkéntes emlékezetkihagyással”); tabunak számított az „etnikai identifikáció” is. Ehhez lásd GYÁNI Gábor: A holokauszt magyar emlékezte. In: Uó: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2016. 186–199.; GYÓRI SZABÓ Gábor: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2009; SZIRÁK Péter: Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: KISANTAL Tamás–MENYHÉRT Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. JAK–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 55–67.; HELLER Ágnes: Zsidótlanítás a magyar irodalomban. *Szombat*, 1996/5. 33–38.; Louise O. VASVÁRI: Kertész Imre *Sorstalanság*ának újszerűsége. *Múlt és Jövő*, 2009/3. 21.

viselői ugyanakkor rámutatnak az 1970-es években a témában napvilágot látott (hivatalos irányvonalától eltérő) filmes/memoár/irodalmi reprezentációk fontosságára. Szirák Péter megfogalmazása szerint a magyar-zsidó identitás témája az 1980-as évekig tabu, jóllehet az 1970-es évek derekától kezdenek napvilágot látni a vészkorszakot, a magyar-zsidó identitás mibenlétét firtató írások.⁷ Gyáni Gábor pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy az 1970-es években a „zsidó áldozatiság legitim, felülről engedélyezett megszólalása, az életrajzi emlékezés publikus irodalma gyors ütemben bővült”, a biografikus emlékezet, fikciós vagy tisztán memoár jellegű vallomások áradása, az olvasók részéről pedig fokozottabb érdeklődés figyelhető meg az emlékezeti tanúságtételek iránt.⁸

Noha Gyáni Gábor az 1960-as évekbeli reprezentációk közül néhányra hivatkozik (Fábrí Zoltán *Utószezon* című filmjére és Semprun *Nagy utazás* című regényének magyar fordítására és fogadtatására), ezeket kivételeknek tekinti, és az 1970-es évekbeli emlékezeti munkák fokozott megjelenését hangsúlyozza. Az újabb történeti, reprezentációelemző tanulmányok között azonban már fellelhetők olyan kezdeményezések, amelyek az 1960-as években artikulálódó műltfeldolgozó szándék mellett érvelnek. Ez utóbbihoz illeszkednek egyfelől az Eichmann-pert övező sajtóelemzések,⁹ Fábrí Zoltán *Utószezon* című filmjének kontextuális analízise,¹⁰ vagy Szécsényi Andrásnak az 1960-as évek közéleti és tudományos diskurzusát értelmező tanulmánya.¹¹

⁷ Lásd SZIRÁK Péter: I. m. Szirák egy lábjegyzetben utal az 1960-as évekbeli kezdeményezésekre is.

⁸ GYÁNI Gábor: I. m. 192–193.

⁹ MUCSI László: *Az Eichmann-per a magyar sajtóban*. Történeti Tanulmányok XVIII. Debrecen, 2010. 223–240.; KATA BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.

¹⁰ ZOMBORY Máté–LENÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfeledett szembenézés: Holokauszt és emlékezés Fábrí Zoltán *Utószezon* c. filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245–256.

¹¹ Szécsényi tanulmányában azt vizsgálja, hogy az évtized nagy politikai eseményei (mint az Eichmann-per, a frankfurti Auschwitz-per, a zuglói nyilas per, vagy Magyarország és Izrael viszonyának alakulása), illetve azok reprezentációi hogyan alakították a közvéleményt, milyen körülírással éltek a holokausztra vonatkozóan, a tankönyvekben hogyan jelent meg a zsidóság tra-

Figyelembe véve az Eichmann-pernek a holokauszt emlékezeti eljárásában betöltött szerepével foglalkozó jelenlegi nemzetközi szakirodalmát,¹² valamint az újabb hazai reprezentációelemzéseket, az 1960-as években keletkezett és publikált női emlékezeti szövegeket feltáró kutatásommal a kulturális emlékezet és felejtés dinamikáját meghatározó politikatörténeti folyamatoknak az újraértelmezéséhez kívánok kapcsolódni. Bohus Kata, aki a per magyar sajtóelemzésére fókuszált, többek között David Cesarani, illetve Michael Rothberg kutatásaira alapozva nyomatékosítja, hogy a per a holokausztemlékezet szempontjából alapvető pillanat, vagy akár annak kezdeteként is értelmezhető, a „per teszi az európai zsidóság náci genocídiumát mint egyedi eseményt először nemzetközi léptékűvé a nyilvános diskurzusban”.¹³ De utalhatunk Aleida Assman megállapítására is, aki kiemeli, hogy ekkor formálódik meg a tanú autoritáspozíciója, vagyis itt és innen válik lehetővé, hogy a túlélő mint másodlagos tanú túllépjen a stigmán, és visszanyerje saját önértékelését.¹⁴

Tanulmányom argumentációja két nagyobb egységre épül: a dolgozat első felében azt a kérdést járom körül, hogy a holokausztra vonatkozó traumatikus múlthoz társulva milyen reprezentációk, megszólalásmódok tudtak megjelenni a hatvanas évek irodalmi nyilvánosságában. A munka második felében a női szövegekre vonatkozó eddigi feltáró kutatásaimat összegzem. Az irodalmi nyilvánosság, kulturális emlékezet és emlékezetpolitika

gédiája. *A Népszabadság*, a *Népszava* és az *Új Élet* cikkeiből kiindulva röviden az irodalom és a társzművészetek reprezentációira is kitér. SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: *Tanulmányok a holokausztról. Múlt és Jövő*, Budapest, 2017. 291–329.

¹² Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000; David CESARANI: *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust after 1961*. Routledge, London–New York, 2005; Michael ROTHBERG: *Beyond Eichmann: Rethinking the emergence of Holocaust memory. History and Theory*, 2007/1. 74–81.; Annette WIEVIORKA: *The Era of the Witness*. Cornell University Press, Ithaca, 2006; Aleida ASSMANN: *Shadows of Trauma. Memory and the Politics of Postwar Identity*. Fordham University Press, New York, 2016.

¹³ BOHUS Kata: I. m. 738.

¹⁴ Aleida ASSMANN: I. m. 20.

összefüggéseinek értelmezéséhez az *Élet és Irodalom* 1960 és 1968 közötti számait tekintettem át. Ezáltal válhat láthatóvá, hogy a női emlékezeti szövegek hol és hogyan szólaltak meg, milyen elbeszélési módokon keresztül próbáltak a női szempontnak érvényt szerezni. A kutatás során a következő kérdésekre kerestem a válaszokat: az 1960-as évek irodalmi nyilvánossága hogyan viszonyult a korabeli (amnéziát meghirdető) emlékezetpolitikához, az uralkodó elvárásokhoz képest milyen emlékezeti aktusoknak volt (mégis) lehetőségük reprezentatív módon megjelenni a nyilvánosságban; a magán és a nyilvános hogyan kereszteződött egymással ezekben a kulturális emlékezeti technikákban, és az intézményesült irodalomértés hogyan járult hozzá, hogy a felejtést, hártást elősegítő hatalmi diskurzus alapszólama érvényesüljön. Vagyis amikor azt kérdezzük, hogy miért maradt el a nők által írt elbeszélések értékelése, azt kell észrevennünk, hogy a női beszédmód, a női elbeszélői szövegek tanulmányozásának késése összefonódik az irodalmi nyilvánosság és kulturális emlékezet vizsgálatának hiányával.

A traumatikus múltra vonatkozó megszólalásmódok az 1960-as évek irodalmi nyilvánosságában

A holokauszt traumatikus eseményét megidéző memoárok, irodalmi, félig irodalmi narratívák irodalmi nyilvánosságban való megjelenésének értékelése több szempontból is fontos művelete a kutatásnak. Az *Élet és Irodalom* lapszámainak szemlélése azért is jó fogódzó, mert a Magyar Írószövetség hetente megjelenő, irodalmi, közéleti lapjaként az irodalmi mező legfontosabb közéleti médiuma volt. A korszak közéleti vitái pedig sokszor nem nyíltan, hanem például az irodalmi nyilvánosságban jelenhettek meg. A nyilvánosság és cenzúra működésében pedig az évtized mind a sajtó, mind az irodalom terén hozott változásokat.¹⁵

¹⁵ Veres András az irodalmi élet szerkezetváltását 1958-ra teszi, amikortól a kultúra és a politika mozgásteret növekszik, Szolláth Dávid pedig kiemeli, hogy az 1960-as években a tiltás-engedélyezés helyett a „túrt” kategóriája erősödik

Ha megpróbáljuk csoportosítani az *Élet és Irodalom* témánkhoz kapcsolódó cikkeit, kijelölni csomópontokat, azt látjuk, hogy a múltra való emlékezés a jelen felől indul ki, vagyis a múlttal való foglalkozás artikulációja legtöbbször évfordulóhoz vagy valamilyen nagy horderejű politikai eseményhez kapcsolódóan jelentkezik. 1960-ban, a felszabadulás 15. évfordulójához kötve többet foglalkoznak nemcsak 1945-tel, de az azt megelőző eseményekkel is, ahogy 1965-ben is előtérbe kerül a múltfeldolgozás kérdése. Falus Róbert 1960-ban hat könyvre utal, amelyek a felszabadítók hőstettein kívül a „történelmi miértekre keresik a választ”.¹⁶

A magyar társadalom szempontjából rendkívüli fontosságú volt, és így kitüntetett figyelem kísérte az Eichmann-pert. A magyar pártvezetés, írja Mucsi László, feltehetően jobban szeretett volna hallgatni a jeruzsálemi eseményekről, de a magyarországi deportálásokat irányító Adolf Eichmannról a magyar nyilvánosságot tájékoztatni kellett. 1960. május vége és 1962. június eleje között (elfogás, per és kivégzés) mintegy 370 cikk jelent meg a náci vezetőről a magyar sajtóban.¹⁷ Mucsi szerint ugyanakkor a hivatalos politika – a társadalmi vita elkerülése végett – nem engedélyezte a nagyobb médiareprezentációt.¹⁸ Az eseményhez kapcsolódóan az *Élet és Irodalomban* találunk egy konkrét utalást: Mezei András 1960. június 24-én elhelyez egy emlékezeti szöveget az *ÉS*-ben, amely *Memento. Hangjáték 1944-ből. Szín egy koncentrációs tábor. „Adolf Eichmann úr emlékezetébe”* címet viseli. Az is elmondható, hogy ezekben az években a perhez fűződő téma csak közvetett módon van jelen,

fel: azaz egyre több kultúrpolitikai alkura, vitára kerül sor. VERES András: *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarorszáján*. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története III*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007; SZOLLÁTH Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 80.

¹⁶ FALUS Róbert: Háborodj fel, emberiség! *Élet és Irodalom*, 1960. szeptember 16. 1.

¹⁷ Mucsi László a mintegy 370 cikket a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság* és a *Népszava* áttekintése után regisztrálja; ezeket rendszerezi, elemzi tanulmányában. MUCSI László: I. m.

¹⁸ Uo.

de jelen van; könyvek, filmek ismertetésével együtt, azokból kiindulva beszélnek a fasizmus feletti győzelemről. Több írás foglalkozik azzal, hogy az NSZK-ban a gyilkosokat nem vonták felelősségre, de ezek közül a cikkek közül is megrázó erejű Falus Róbert címlapon hozott írása, ugyanis itt saját édesanyjára is emlékezik, és idézi a lublini és auschwitzi táborokban készített kimutatás egy szöveghelyét: „női haj 1 vagon 3000 kg haj, gyermekcipő 22 ezer pár”.¹⁹ Az Eichmann-perhez képest pár évvel később, 1965–1966-ban viszont már nyíltan foglalkoznak a perek társadalmi kérdésével. E. Fehér Pál vagy Fábry Zoltán több cikkben visszatér a náci múlt jelenbeli hatására. E. Fehér Pál cikke, amely az *Élet és Irodalom* első oldalán kezdődik, a frankfurti Auschwitz-pert (1963–1965), amely az NSZK szembenézése a náci múlttal, hasonlítja össze az Eichmann-perrel, amely „a zsidóság leszámolása a szörnyeteggel”.²⁰ E. Fehér kiemeli, hogy a perek jogszerűen nem értek véget, mert a bűnösök többsége elkerülte az igazságszolgáltatást, és ez a per a valóságban soha nem érhet véget. A témát emblematikus módon képviseli Peter Weiss Auschwitz-drámája (*A vizsgálat*), amely a frankfurti perben elhangzott tanúvallomásokra épül. A dráma bemutatójáról (tizenöt nyugatnémet és keletnémet színházban egyazon időben játszották), az írói kiállásról, szerepvállalásról több írás jelenik meg, Major Tamás 1967-es rendezését is értékeli (nem kap elismerést).²¹

1966-ban hangsúlyosan az Egyesült Államok 1965-ös vietnámi háborúba való beavatkozása jelenti a jelenbeli vonatkozási mezőt, amely a múlthoz való viszonyt alakítja. A zsidó genocídium, a náci múlt jelen felől való értelmezését több cikk köti Vietnámmal. Fábry Zoltán 1966-ban már nem az általánossá tett antifasiszta narratívát írja, hanem arról beszél, hogy a felejtés, közöny a náci bűnökkel való azonosulást jelenti, és a náci

¹⁹ FALUS Róbert: I. m.

²⁰ E. FEHÉR Pál: A per nem ért véget. *Élet és Irodalom*, 1965. szeptember 4. 2.

²¹ N. n.: Peter Weis választása. *Élet és Irodalom*, 1965. november 6. 5.; EMBER Mária: Az Auschwitz-dráma világkörüli útja és a nyugatnémet visszhang. *Élet és Irodalom*, 1966. február 5. 6.; N. n.: Párbeszéd a két német államról. *Élet és Irodalom*, 1966. március 26. 6.; NAGY Péter: A vizsgálat. *Élet és Irodalom*, 1967. február 11. 9.

bűnök nem évülhetnek el. Az író ellenben nem felejteth, a lelkiismeret jelenti az alapállását. A felejtés a jelenben hat, újabb emberellenes cselekedethez vezet, ahogy ez a vietnámi háborúban látszik.²² A megjelenő külföldi könyveknek, elbeszéléseknek szintén van egy csoportja, mely a műtfeldolgozás kényszerét a jelen – Vietnám – felől érti.²³ Felbukkannak az apák bűnével foglalkozó írások, könyvekre való utalások is, amelyek ugyancsak össze vannak kötve a jelennel: az új nemzedék számára lehetővé kell tenni, hogy megismerje a múltat, szembenézésre van szükség, mert ez befolyásolja a jelent is.²⁴ A magyar és a fordításkötetek között szerepelnek a koncentrációs táborok borzalmaival felelevenítő tanúságtevő visszaemlékezések: többek között Anna Seghers *A hetedik kereszt* című újra kiadott regénye; 25 éven keresztül több ismertető foglalkozik Bruno Apitz *Farkasok közt védtelen* című regényével (magyar kiadása: 1960) és a filmmel, amely a buchenwaldi ellenállás történetét aktualizálja. 1966-ban jelenik meg Anatolij Kuznyecov könyve, a *Babij Jar* (1968). A könyv a náci népirtás rémtettei között is különös kegyetlenséggel elkövetett tömeggyilkosságot dolgozza fel, amely során 1941. szeptember 29-én a náci harmincezer embert mészároltak le egyetlen nap alatt.²⁶ A magyarországi 1944-

²² FABRY Zoltán: Az elévülés: azonosulás. *Élet és Irodalom*, 1966. január 1. 1. E. FEHÉR Pál is kiemeli, hogy Nürnberg húsz év után sem évülhet el, mert a felejtés eredménye az újabb háború. E. FEHÉR Pál: Nürnbergi epilógus. *Élet és Irodalom*, 1966. május 7. 1.

²³ Arkagyij I. POLTORAK: *Nürnbergi epilógus*. Magvető Kiadó, Budapest, 1967; RIFFAUD: *Vietnam lángokban*. Lásd MEZEY András: Hétköznapi antifaszizmus. *Élet és Irodalom*, 1966. május 14. 1.; Vladimir POZNER: Huszonegy évvel később. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 17. 6. (A szövegben a náci rémtettekre való emlékezés a vietnámi háború jelenére fut ki.)

²⁴ Lásd többek között: HUBAY Miklós: Miért hal meg az ember? Somlyó György drámája az Egyetemi Színpadon. *Élet és Irodalom*, 1962. április 28. 9.; FÁY Árpád: Jegyzetek Günter Grass balrafordulásáról és néhány más fordulatáról, amely ezt a fordulatot megelőzte. *Élet és Irodalom*, 1967. január 14. 6.

²⁵ LÁNG József: A hetedik kereszt. Anna Seghers regénye. *Élet és Irodalom*, 1961. január 13. 6.

²⁶ E. FEHÉR Pál: Babij Jar. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 10. 6. Az ÉS 1967 áprilisában Kuznyecov *Hogyan írtam a Babi Járt?* című rövid írását is közli. Mai feldolgozása a témának: GOLDMANN Márta: „Babij Jar” a művészetekben. A golyók által elkövetett tömeggyilkosságok metaforája. *Tiszatáj*, 2018/2–3. 140–147.

eseményeket – a „bombázások, zsidóüldözések és nyilas kegyetlenkedések vihará”-t, a „deportálások, fasiszta vérengzések, Duna-parti tömeggyilkosságok jelenetei”-t – megidéző elbeszélések ismertetése szintén jelen van ezekben az években.²⁷ A női elbeszélések közül három külföldi írást is szemléltek; két író – Anna Langfus és Simonne Jacquemard – kapott rangos francia díjat (1962). Anna Langfus Lengyelországból menekült Franciaországba, szülei a varsói gettó áldozatai voltak, a *Só és kén*, valamint a díjat nyert *Homokpoggyász* című regény egy szerelmi történeten keresztül beszéli el az újrakezdés lehetetlenségét a francia új regény prózatechnikáját alkalmazva. Simonne Jacquemard *Az éjjeliőr* című regénye szimbolikus történetben a műtfeldolgozás lehetetlenségét szemlélteti: egy árván maradt fiú elhatározza, hogy a betemetett kerti kutat kinyitja, és amilyen mélyre csak tud, leás, de egy földcsuszamlás őt is betemeti.²⁸ A regények recenziói, nagy erejű, felrázó írások mellett úgyszintén feltűnnek az éppen aktuálisan moziban vetített filmekre való hivatkozások: *Egy asszony meg a lánya* (1962), *Anna Frank* (1965), *Hétköznapi fasizmus* (1965).

Az egyes művekkel, feldolgozásokkal szemben kritikus hangokra is felfigyelhetünk. A kritikák szempontjai meglepőek lehetnek, ugyanis felvetik a kérdést: „lehet még újat mondani a koncentrációs táborokról?”²⁹ Ugyanez ellenkező előjellel szintén megfogalmazódik: „nem hiszem, hogy igazuk van azoknak, akik szerint elég már a koncentrációs táborokról szóló művekből,

²⁷ BETLEN Oszkár: *Élet a halál földjén. Auschwitzi visszaemlékezések*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959.; JÁK Sándor: *Emberek a máglyán*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1959.; BOKA László: *Alázatosan jelentem*. Magvető Kiadó, Budapest, 1958.; ERDŐDY János: *A negyedik lovas*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959.; SZILVÁSI Lajos: *Csillaghullás*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1960.; THURY Zsuzsa: *A jó fiú*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959.; SZABÓ Tibor: *Árnyékvilág*. Magvető Kiadó, Budapest, 1959.; FALUS Róbert: *Világok mezsgyéjén. Élet és Irodalom*, 1960. április 1. 1–2.; TABÁK András: *Sargasso tenger*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965.; FARAGÓ Vilmos: *Könyvek a kirakattaban*. A megidézett múlt. *Élet és Irodalom*, 1966. január 15. 4.

²⁸ A két regényről: B[AJOMI] L[AZÁR] E[ndre]: Két író nyerte a nagy francia irodalmi díjakat. *Élet és Irodalom*, 1962. november 24. 4.

²⁹ K[RISTÓ] N[AGY] I[stván]: Bruno Apitz – múltról és jelenről. *Élet és Irodalom*, 1960. augusztus 12. 12.

egyáltalán elég már a »háborús« irodalomból. Akik azt mondják, hogy a háború tizenhat évvel ezelőtt befejeződött, azóta mindent megírtak már erről a korról, ma már igazán senkit sem érdekel, legfeljebb azokat a serdülőkorúakat, akik partizán-történeteket olvasnak cowboy- vagy detektívregények helyett. [...] Elég már a sok borzalomból, vérből, gyilkosságból, az élet nem áll meg, a holtakat eltemettük, a mártírokat meggyászoltuk, a romokat eltakarítottuk, végre nyugodtan akarunk aludni, nem akarjuk, hogy álmunkban az Auschwitzban elégetett milliók, a Don-kanyarban megfagyott százezrek, a Gestapo pincéiben agyonkínzott tíz- és tízezrek szörnyű árnya kísértsen. [...] Nem hiszem, hogy igazuk van” – mondja Gyurkó László, mert nem lehet felejteni, és az író arról ír, amiről írnia kell.³⁰ 1968-ban pedig már hangsúlyozzák, hogy „a néhány remekmű, számos igazi jó írás mellett túlságosan is felgyülemlett épp ebben a témakörben a dömping-áru”, az újdonságot a művészeti feldolgozásoktól várják.³¹ A kritika másik szempontja, hogy a szerzőnek a múltat a jelen és a jövő felől kell tudnia ábrázolni (szocialista elvárásokkal összhangban): „Az előadás csak akkor lehet sikeres [...], ha Auschwitz nem a múlt grandiózusan szörnyű anekdotája a színpadon, hanem a jövő egy, még elkerülhető lehetőségének fenyegető történeti parabolája.”³² További elvárásként fogalmazódik meg a koncentrációs táborok, borzalmak, „valódi légkörének ábrázolása”, ugyanis sokszor tapasztalják, hogy az írók megtorpannak az „igazi sötétség” megrendítő erejű bemutatásától.³³

1967 kitüntetett dátumnak tekinthető, szembetűnő ugyanis, hogy a holokauszt emlékezetével foglalkozó írások 1967 első

³⁰ GYURKÓ László: Farkasok közt védtelen, Bruno Apitz regénye. *Élet és Irodalom*, 1961. március 31. 8.

³¹ KOROKNAI Zsuzsa: Volt egyszer egy fasizmus...? *Élet és Irodalom*, 1968. augusztus 10. 7.

³² NAGY Péter: I. m.

³³ SZABOLCSI Miklós: Egy szerelem három éjszakája – Hubay Miklós, Vas István, Ránki György zenés drámája a Petőfi Színházban. *Élet és Irodalom*, 1961. február 3. 5. Palotai Boris egyik novellája is, amelyből tévéjáték is készült, koncentrációs táborban játszódik. Szcenczei László a motívumot elhasználtnak tartja, így a mű nem eléggé láttató, felrázó. SZENCZEI László: Nő a barakkban? *Élet és Irodalom*, 1961. február 10. 10.

felében még szignifikánsan jelen vannak, január és május vége között legkevesebb tizenegy cikk foglalkozik a témával, azonban 1967 második felében a kérdés eltűnik az *Élet és Irodalom* hasábjairól. A korábban előtérbe került emlékezeti szövegek, fikciós vagy dokumentarista feldolgozások ismertetése elmarad, a tárgy újra a szűk értelemben vett irodalom, visszatérnek a klasszikus és modern magyar irodalom alakjaihoz, Aranyhoz, Adyhoz, Petőfihez, természetesen a szovjet irodalomhoz is, bemutatják a francia új regényt, a strukturalizmusvita vagy a korabeli magyar élet riportja is előkerül; ugyan évekig téma marad Vietnám, de a jelent már nem rendelik a kísértő múlt kontextusához.³⁴ A náci múltra való emlékezés témája 1967 júniusától való kiszorulása összefügg a magyar–izraeli kapcsolatok kedvezőtlen alakulásával.³⁵ 1967 júniusában ugyanis a hatnapos háború miatt Magyarország és a keleti blokk a Szovjetunió nyomására megszakította és majdnem két évtizedre befagyasztotta kapcsolatát Izraellel.³⁶ 1968-ban a tárgykör újra előkerül, de jóval kisebb arányban, mint 1960 és 1967 között, és a diszkurzív tér, amelyben a műltfeldolgozás felszólító módú artikulációja megképződött, elhalványul.

Az *Élet és Irodalom* egyes lapszámaiból kiderül tehát, hogy a műltfeldolgozás és tanúságtevés – a korábbi sommás megállapításokkal szemben – jelen van az irodalmi nyilvánosságban: 1960 és 1967 májusa között megszorodnak a szembenézésre felhívó publicisztikák, címlapon közölt írások, azoknak a külföldi és magyar könyveknek, filmeknek a recenziói, amelyek az általános antifasiszta narratíván túl a genocídium emlékezetével foglalkoznak és a műltfeldolgozás lehetetlenségét tematizálják. Ha a tabusítás tényét szeretnénk tetten érni,

³⁴ Talán érdemes hozzátenni, hogy 1959-ben alig találkozhatunk a kérdést felvető cikkekkel (egészen pontosan mindössze három írás érinti témánkat könyv-, illetve filmkritika formájában. Ezek közül az egyik Keszi Imre *Elysium*-ával foglalkozik (LÁSZLÓ Anna: *Elysium*. Keszi Imre regénye. *Élet és Irodalom*, 1959. április 24. 9.)

³⁵ Izrael és Magyarország között 1959 és 1966 között számos olyan diplomáciai esemény történt, amelyek miatt az 1960-as évek elején a magyar–izraeli kapcsolatokat tartották a második legkedvezőbbnek Izraelben. REYI Ervin: Izrael és a magyar–izraeli kapcsolatok négy évtizede. *Külpolitika*, 1989/3. 124.

³⁶ REYI Ervin: I. m. 128–131.

akkor azt mondhatjuk, hogy konkrét politikai események – például az Eichmann-per vagy a hatnapos háború – befolyásolják a náci mültra és a holokauszt emlékezetére vonatkozó beszédmód alakulását. Természetesen jelen van az általánosabb antifasiszta narratíva is, de nem csupán a szovjetek fasizmus feletti győzelméről van szó az írásokban, és kevésbé találkozunk a kifejezések eufemizálásával, vagyis nem állítható, hogy kerültek volna a zsidó identifikációra való célzást. A jelöltség, a zsidó genocídiumra való utalás, az emlékezés kényszere az 1960-as években – főként 1960 és 1967 között – gyakran jelenik meg, és ezekben a cikkekben az emberiség elleni büntetett zsidó emberek ellen elkövetett bűncselekményként beszélnek el.³⁷ Ebben az időszakban hivatalos holokauszt-emlékezetpolitika nincsen, és a zsidó genocídiumra a holokauszt kifejezést sem használják az 1970-es évek végéig (ahogy Európában másutt sem), azonban az irodalmi-közéleti nyilvánosságban nagy fokú tabusítással sem találkozunk.

Bán Zoltán András felvetése, miszerint „kérdés, hogy amikor Auschwitzról vagy a Duna-parton vízbe lőtt áldozatokról olvastunk (néztünk filmeket, drámákat) az 1960–70-es években, vajon a holokausztról olvastunk-e?”, remélhetőleg ugyancsak új megvilágításba kerül, és ha az évtized diskurzusa nem mellékes körülménynek számít, akkor a hetvenes évek derekán megszólaló, esztétikailag magas szinten megformált alkotások megjelenésének körülményeit, azok reakcióit szintén újra lehet vizsgálni. Földes Anna 1977-es összegző tanulmányában abból indul ki, hogy a közelmúltban lezajlott egy „gátszakadás”, „megindult az őszinte vallomásoknak az a hirtelen felszínre tört áradata [...]. És ilyenkor hajlamosak vagyunk arra, hogy

³⁷ Szécsényi András szerint az 1960-as években a tragikus mültra vonatkozó emlékezés és emlékeztetés kérdése főként az *Új Élet* című felekezeti lapban jelent meg, és „a sajtócikkek további sajátossága, hogy [...] a »zsidóság«, »zsidó« szavakat óvatosan, vagy egyáltalán nem merték leírni”. SZÉCSÉNYI András: I. m. 302. E rövid áttekintő után is megállapítható, hogy a kiemelt években nemcsak az *Új Élet*, hanem az *Élet és Irodalom* olvasói is találkoztak a témával, és a „zsidó” szó gyakori használata sem kelti azt a benyomást, hogy lejegyzése óvatossággal történt volna.

megfeledkezzünk az előzményekről.”³⁸ És már ekkor Keszi Imre vállalkozásának fontosságáról beszél,³⁹ többek között bemutatja Fekete Gyula *Az orvos halála* (1963), Mezei András *A csodátévő* (1966), Sándor Iván *Tiszaeszlár* (dráma, 1967), Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* (1968) című írásait, és utal Vidor Gáborné *Háborog a sír* (1960) című könyvére is, mielőtt Ember Máriáról vagy Kertész Imréről beszélne.⁴⁰ Felvethető a kérdés, vajon nem arról van-e szó, hogy éppen a politikai eseményekkel együtt artikulálódó műtfeldolgozó szándékok erőteljesebbé válása indított el egy olyan folyamatot, amely megpróbálta az emlékezés és emlékeztetés eljárását a traumatikus múlthoz kapcsolni, de egyéb politikai események – mint Magyarország Izraelhez való viszonyának (kedvezőtlen) alakulása – blokkolták ezt a társadalmi szintű szembenézést? Az már további (irodalmi) kérdés lehet, vajon ezek a dokumentumkötetek, félig irodalmi igényű feldolgozások, publicisztikai írások hogyan járultak hozzá a későbbi esztétikailag nagy teljesítményt jelentő művészi feldolgozások létrejöttéhez, mint amilyen Kertész Imre *Sorstalansága*. Hipotézisem szerint a nők által irt reprezentációk már egy diszkurzív (ellen)emlékezeti térbe ágyazódnak, és „marginalizált ellentörténeteikkel”⁴¹ a hivatalossá tett felejtés ellen léptek fel.

³⁸ FÖLDES Anna: „Tudja-e, mi az üldöztetés?” Gondolatok az emlékezés regényeiről. *Vigilia*, 1977/1. 18–28.

³⁹ Az újabb kutatások most kezdenek Keszi Imrével foglalkozni. SCHEIBNER Tamás: Utópiák igézetében. Keszi Imre és a zsidó–magyar együttélés. In: SCHEIN Gábor–SZÜCS Teri (szerk.): *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 119–136.; BÀN Zoltán András: *Betűtészta esszék, kritikák, emlékezések, 2009–2018*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2018; FÖLDES Anna: A Holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról I*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 90–91.

⁴⁰ BÀN Zoltán András: I. m. 9., 34.

⁴¹ Louise O. VASVÁRI: Életírás, társadalmi nemek, és trauma. In: *TNTeF*, 2016/6. Forrás: <http://tntefjournal.hu/vol6/iss2/vasvari.pdf> (Letöltve: 2018. 09. 26.)

Női emlékezés és elbeszélés a hatvanas években

A holokauszt női emlékezeti elbeszéléseire, memoárjaira vonatkozó nemzetközi diskurzus elméleti vitákkal terhelt: vajon külön lehet-e választani a náci atrocitásokat, kínzásokat megélt túlélők visszaemlékezéseit genderszempontok mentén, hiszen nőt, férfit, gyermeket egyformán sújtott a mérhetetlen szenvedés, a halál? Ellenben ha töröljük a genderszempontokat a kutatásokból, lehetetlen a nőket mint áldozatokat értelmezni.⁴² A vitákat indukáló feminista megközelítések rámutatnak arra, hogy a nők is megírták visszaemlékezéseiket, de az általuk írt tanúságtevésekkel az 1980-as, 1990-es évekig sem a történeti kutatások, sem a kulturális emlékezetkutatások nem foglalkoztak: a férfiak által írt elbeszélések dominálták a holokauszt diskurzusát, akik a nők tapasztalatát nem formálták meg. A nőket sújtó traumatapasztalatok leírása, megosztása a túlélők számára óriási nehézséget okozott. Akik vállalkoztak arra, hogy elmondják történeteiket, azok sem voltak képesek arra, hogy a nyelv hagyományos eszközével világítsák meg traumatikus élményüket, vagyis a nyelv, az irodalom hagyományos elbeszélési technikája alkalmatlan volt saját fájdalmuk, testi sebesülésük, nőiségüket roncsoló, anyaságukat kifosztó történeteik megszövegezésére. Ezekben az elbeszélésekben a textusok és szubtextusok összeütközésbe kerülnek egymással,⁴³ az olvasónak az írások szöveg alatti tartományából – a szembenézés erőfeszítésével és a tanúságtevővel való közösségvállaláson keresztül – kell felszínre hoznia a szenvedés takart, fedés alá került történeteit. Ezek az emlékek ugyanis a szexuális abúzus, erőszak, abortusz, gyermekek meggyilkolása, a női szövetségek heroikus, de kibírhatatlanul fájdalmas történeteit hordozzák,

⁴² Judith Tydor BAUMEL: *Double jeopardy. Gender and the Holocaust*. Portland, Vallentine Mitchell, London, 1998; Dalia OFER–Lenore J. WEITZMAN: *Women in the Holocaust*. Yale University Press, New Haven–London. 1998; Joan RINGELHEIM: *Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research*. *Signs*, 1985/4. 741–761.; Andrea PETŐ–Louise HECHT–Karolina KRASUSKA: I. m.

⁴³ Lawrence L. LANGER: *Gendered Suffering?* In: Dalia OFER–Lenore J. WEITZMAN: I. m. 355.

amelyet maga a túlélő sem tudott a saját holokausztemlékezeti szövegébe integrálni.

A magyar női emlékezeti szövegek kutatásakor egyéb nehézségek is jelentkeznek: meghatározó az esztétikai kánon által behatárolt értelmezési keret, vagyis ahogy évtizedekig a történetírás nem foglalkozott érdemben a tanúságtevő elbeszélésekkel, az irodalomtudomány látóköréből pedig a (magas) irodalmi kánonba nem illeszkedő szövegek szorultak ki. Ha a műtfeldolgozás és tanúságtevés (női) reprezentációit láthatóvá akarjuk tenni, a szűk értelemben vett irodalomtörténeti perspektívát ki kell mozdítani. Minthogy a holokauszt magyar női emlékezettel foglalkozó memoárok, elbeszéléseket a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben intézményi keretben nem térképezték fel, így elmaradt a történetiséget megállapító diskurzus is. Földes Anna néhány fontos, emlékezésregényeket összegző cikkében ugyan utal női szerzőkre, de az egymástól függetlenül futó, önálló munkák nem csatornázódtak intézményesített kutatásokba, így a női emlékezeti szövegekre vonatkozó reflexiók szórványosak maradtak.⁴⁴ Emiatt (is) lehet az, hogy Pécsi Katalin 2007-es *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek* című, rendkívül fontos kötetét azzal vezeti be, hogy a nők 20. századi specifikus élettörténete, tapasztalata nincs megörökítve, írásaikban a zsidósághoz való viszonyuk nem artikulálódik, és a holokausztról – néhány kivételt leszámítva – a magyar nők írásai hiányoznak.⁴⁵

A női tanúságtevő, múltelbeszélésekre vonatkozó kutatás egy másik irodalomesztétikai problémával is szembetalálja magát: a magyar irodalomtörténet a traumatikus múlt női változatait specifikusan egy műfajban, pontosabban műnemben látta ér-

⁴⁴ FÖLDES Anna: „Tudja-e, mi az üldöztetés?” I. m.; Uó: *Elmesélt női történetek. Élet és Irodalom*, 2007. szeptember 17. 2.

⁴⁵ PÉCSI Katalin: *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*. Novella Kiadó, Budapest, 2007. Folytatása: Uó: *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek II*. Novella Kiadó, Budapest, 2013. Pécsi Katalin másutt kitér arra a saját tapasztalatra, hogy a második generációs holokauszt-túlélők a hetvenes évek derekán sem tudtak sem a női tudósításokról, sem „a »zsidó« vagy »zsidó motívumokat« tartalmazó regényekről se”. Uó: Az eltűnt írónők nyomában. Tűnődések a magyar zsidó irodalom női feléről. In: TORONYI Zsuzsa (szerk.): *A zsidó nő. Kiállítás a Magyar Zsidó Múzeumban. 2002. április 25. – 2002. szeptember 2.* Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2002. 125.

vényesülni. A kanonikus irodalmi térben megjelenő és elismert női szerzők – többek között Nemes Nagy Ágnes, Székely Magda, Hajnal Anna, Gergely Ágnes, Tóth Judit – a hiány, a veszteség, a gyász (magas) irodalmi érzékeltetésére a líra műnemét választották.⁴⁶ Ez az irodalomtörténeti konszenzus biztos alapokra épül, de ha a kulturális szövegek felé nyitunk, akkor elbeszélések is előtűnnek. A műtfeldolgozás műveletét megelevenítő elbeszélések egyfelől a szembenézés kényszerítő erejét szerepeltetik, másfelől a traumatikus emlékek ismétléskényszerét narratív emlékezetté alakítják, és emlékmunkaként alapvetően vesznek részt a szubjektum és identitás kifosztása, megsemmisítése után annak helyreállító műveleteiben. Az 1960-as évek női emlékezeti szövegei közül hadd utaljak két, antológiában megjelent írásra. Székely Magda *Anyám emlékére* című verse az emlékezés kényszerét a személyes traumában, gyászban fogalmazza meg: „Ki ölt meg? Hol? Mikor? Milyen hegyek mögött kapartak el? Hát mit tegyek? Az arcod már homályossá higult. Majd megnyugszom. Tizenegy éve mult. / Ki csak látott, és nem rebbent szeme, míg tovatámolyogtál, ember-e?” Beczássy Judit *1944* című elbeszélésében a deportálás pillanatát, a terelést, az utcán menetelő emberek képét idézi meg. Példázata a tétlen szemlélő bűnét, a bűncselekményben való részvételét láttatja, és azt a momentumot, ahogy a szemlélő lelkiismeretét elaltatva éli tovább mindennapjait. Székely Magda megrázó verse és Beczássy Judit *1944* című rövidprózai szövege 1960-ban, a *Női szóval. Magyar írónők antológiája* című kötetben jelent meg egymás szomszédságában. Székely Magda versét (mél tán) bizonyára sokan ismerjük, de Beczássy Judit elbeszélése valószínűleg kitörlődött a kulturális emlékezetből.

Az elbeszélt női történetek, amelyek az irodalomtörténet emlékezetében nem kaptak helyet, személyes és kollektív traumát dolgoznak fel. „Valami mindig megmarad a múltból, ha más-hogy nem, mint kísértő jelenség, kísértet” – mondja Dominick

⁴⁶ KÁLMÁN C. György: A túlélés poétikai problémái. In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.): I. m. 418–427.; KÁLMÁN C. György: *A holokauszt és a magyar líra*. In: KISANTAL Tamás–MEKIS D. János (szerk.) *A holokauszt témája az irodalomban*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 65–84.

LaCapra.⁴⁷ A traumát a személy nem szándékosan idézi fel, hanem az az ismétlődésen keresztül, a kísérteties jelenségével együtt tér vissza. „Nem a személy ragadja meg a tapasztalatot, hanem az ragadja meg őt: a személy egy lehetetlen történet tünetévé válik, amit nem képes befogadni.”⁴⁸ Vagyis a trauma egy radikális törést eredményez a tapasztalatban, amelynek eredetére nem vagyunk képesek emlékezni.⁴⁹ A tudás krízise során az esemény úgy őrződik meg, hogy nem tudunk hozzáférni, nem tudjuk megismerni, hogy mi volt az ok, csak ismételni tudjuk azt. Ahogy Cathy Caruth mondja: „paradox módon tehát a valósággal való szembesülésnek a tudás és az emlékezés elvesztése és a megértés összeomlása az ára”.⁵⁰

A kulturális emlékezet medialitásához kapcsolódó kutatásokban értékes szempontnak bizonyul a kollektív emlékezet és a narratívák belső retorikájának értelmezése. Astrid Erll idevonatkozó modelljéből a tapasztalati és reflexív módú emlékezeti formára térek ki, mert ezek egyrészt jelen vannak az általam vizsgált női narratívákban is, másrészt meglétükből az emlékezés 1960-as évekbeli történeteire vonatkozóan is következtetéseket tudunk levonni.⁵¹ Erll szerint a tapasztalatra épülő narratívák egy megélt élményen keresztül úgy ábrázolják a múltat, mint amely a jelenben is tart, vagy mint amely a jelenben is nagyon erősen érezteti a hatását. Az életírásokban így a trauma belső tapasztalatiságának közvetítésén van a hangsúly. A reflexív módú reprezentációkban – amilyenek az irodalmi szövegek is – az olvasók számára lehetővé van téve az első és második szintű megfigyelés: azaz a múlt megragadásának illúziója ugyanabban a pillanatban kiegészül a közvetítettség tudatosításával, a reprezentáció eljárására vonatkozó reflexióval.

⁴⁷ Dominick LaCAPRA: *Trauma, Absence, Loss. Critical Inquiry*, 1999/4. 699.

⁴⁸ Caruth gondolatait idézi: BÉKÉS A. Vera: *Trauma és narrativa. A Holokauszt-trauma reprezentációja*. Ad Librum, Budapest, 2012. 35.

⁴⁹ A felejtés ugyanis csak tudatos emlékeket tud elfedni, ami traumát okoz, annak a nyomai nem törölődnek el. HELLER Ágnes: *Emlékezet és felelősség. Thalassa*, 1992/1. 6–14.

⁵⁰ BÉKÉS A. Vera: I. m.

⁵¹ Astrid ERLL: *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*. In: Astrid ERLL–Ansgar NÜNNING–Sara B. YOUNG (eds.): I. m. 389–398.

Az emlékezés történeteiben az emlékezés eljárása szintén felidéződik (az emlékezés mimézise). Tétje van tehát annak, hogy az 1960-as években született narratívákban milyen összetett emlékezeti eljárások alakítják a traumafeldolgozás folyamatát.

Az 1960-as évek írásait figyelve feltűnik, hogy a tapasztalat rögzítése, az emlékéllítés, emlékezés és emlékeztetés legtöbbször egy második szintről történik, az évekkel, másfél, esetleg két évtizeddel későbbi emlékmunka és gyászmunka alakítja a történetmondás menetét. A női tanúságtevő elbeszélések közül kiemelkedik két holokausztmemoár, Bruck Edith 1959-ben Olaszországban írja és publikálja *Chi ti ama così* (magyarul: *Ki téged így szeret*, 1964) című önéletrajzi alapú holokausztregényét, és 1960-ban jelenik meg Vidor Gáborné *Háborog a sír* című memoárja. Mindkét holokausztelbeszélés tanúsít és tanúságot akar tenni, mindkét elbeszélésben a kirekesztés, megbélyegzés, erőszaktevés és megsemmisíthetővé tétel tapasztalatának megformálása női narratívába ágyazódik. Bruck Edith önéletrajzi regényét az eseményekhez képest később alakítja elbeszéléssé; a regény végén található jegyzetben utal rá, hogy a felszabadulás után anyanyelvén, Magyarországon kezdi el írni, de a traumatikus múlt megszövegezését a vándorlásai is akadályozzák, így azt végül Rómában olaszul 1958–1959-ben tudja csak befejezni. Az 1944-es deportálást, Auschwitz borzalmát átélte, akkor tizenhárom éves lány életben marad, de megpróbáltatása nem fejeződik be a felszabadulás idején, a csehszlovákiai, majd az izraeli újrakezdés szintén lehetetlennek bizonyul. A borzalmak utáni újraintegrálódás nehézségei összefonódnak a patriarchális társadalom struktúrájából következő és közvetített mintákkal: a traumatizált lány férfiakkal való viszonyai a megalázottság, a családon belüli abúzus történetévé válnak. A regényről csupán egy magyar összefoglalót, recenziót találunk.⁵² Tolnai Gábor a *Kritikában* írja, hogy „a fasizmus embertelensége” a regény mindössze negyven oldalába foglaltatik, de ez a negyven oldal, az előzményekkel, és ami utána következik, a „legjobb, nagy terjedelmű lágerregényeknél nem kisebb döbbenetet vált

⁵² TOLNAI Gábor: Bruck Edith könyve. *Kritika*, 1964/2. 46–49.

ki az olvasóban”. A döbbenetet pedig az anyaggal való művészi bánásmód, vagyis az elhagyás, a törlés, a sűrítés, a modern prózairás sajátosságai keltik, ami lehetővé teszi, hogy „a napló-érték, az emlékirat-érték és a művészi alkotás” egyszerre tudjon a műben hatni.⁵³

Vidor Gáborné *Háborog a sír* című memoárja döbbenetes erejű írás, amelyről Földes Anna imént említett 1977-es írásában azt mondja, hogy „a legmegrendítőbb emberi dokumentumok egyike”, de azt is hozzáteszi, hogy „ennyiben maradandó alkotás, – de nem irodalom”.⁵⁴ Nyerges András viszont 1961-ben kiemeli, hogy itt a női légerekről, Auschwitz borzalmáról írt mementóról, kiállásról van szó, amely „lassított felvétel a pusztulásról”, és ebben a pusztulásban embernek maradni emberfeletti feladat.⁵⁵ A vallomás közreadója a felszabadulás első, felfoghatatlan pillanatával indít (szovjet katonák általi felszabadítással), majd a lejegyzés nehézségeire utal: a nyelv, az írás alkalmatlan arra, hogy élményanyagát rögzítse: „hát le lehet írni mindazt, amit egy féreggé aljasított ember szüntelen halálfélelemben átél? De elmúlt tizennégy esztendő, most talán lesz már erőm ahhoz, hogy a régi embert idézzem, aki az állandó halálfélelem szinte öntudatlan állapotában élt és érzékelt akkor”.⁵⁶ Vidor Gáborné (Vidor Katalin) átélte Auschwitzot, majd Merzdorfba került. Memoárjában az elembertelenítés, a horror ábrázolását noha nem viszi naturalista módon végig, mégis megrendítő módon, frontálisan szembesíti az olvasót a női szenvedés történetével. A visszaemlékezés egyben az „auschwitzi anyákról” szóló emlékirat. Az elbeszélő a gyermekek ellen elkövetett erőszak történeteit nem képes közvetlenül elmondani, és a halál, haldoklás drámáját ellenpontozzák a hősiesség, az önfeláldozás, szolidaritás történetei; a nők számára hogyan lesz fontos a testvéri érzés, hogyan segítik egymást, és hogyan fognak össze, ha gyermek életét kell menteni. A reménytelen-

⁵³ Uo. 48–49.

⁵⁴ FÖLDES Anna: „Tudja-e, mi az üldöztetés?” I. m. 20.

⁵⁵ NYERGES András: *Háborog a sír*. Vidor Gáborné könyve. *Élet és Irodalom*, 1961. január 6. 4. Külön köszönettel tartozom Nyerges Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet Vidor Gáborné könyvére.

⁵⁶ VIDOR Gáborné: *Háborog a sír*. Magvető Kiadó, Budapest, 1960. 7.

ség, a benutság, a halál árnyékában élés minden fogalmat, a valóság koordináta-rendszerét mozdította ki, hiszen, ahogy írja, „ezredmásodpercek alatt jön a halál [...] az egyik lágerben az »untauglich«-ok már nem ülnek a földön, és a kémények erőteljesebben ontják a füstöt... Holnap talán mi is – erőlködik a benuzt fantázia, aztán megbotlik egy reális gondolatban: az éjjel több helyünk lesz a blokkban, és pillanatnyilag ez a »lényeg«, a holnap még nem érdekes”.⁵⁷ Amikor az elbeszélő azt meséli el, hogy nincs ruhája, és egy nő pokrócot hoz neki, hogy azt vegye magára, társnői – teljesen irreális módon – az esőben beállnak a pokróca alá: „sátorszerűen a fejünk fölé emeljük, hatan-nyolcan aláférünk. Én meztelenül állok. Nem tudom, nem is érdekel, hogy mi lesz majd az átkozott, nehéz pokróccal? Mindegy”.⁵⁸ A sok szenvedés, kínzás mellett végletes érzésként jelenik meg az öröm érzete, amikor két gyerek csodálatos módon megtalálja az anyját, ő maga is – aki tizenhat éves fiát vesztette el – anyaként szeretne a gyerekekről gondoskodni: „Pár nap múlva a két gyerek rohan blokkunk felé... Itt megint megáll a tudományom. Mondjam, hogy öröm, nevetés, sírás?... Szavak, szavak és szavak. Ölelik, szinte elnyelik egymást. A kérdések és válaszok özönében elmerülnek a kérdések és a válaszok, a nyelv már csak mankó, támasz a szív számára, mert semmi, de semmi nem érdekes, csak újra összeölelkezni, újra összefonódni, és együtt élni – vagy halni!”⁵⁹

Vidor Gáborné *Háborog a sír* című emlékiratát németül 1963-ban adták ki Vidor Katalin szerzői név alatt (*Unterm Zeichen des Stern*), és 2014-ben egy projekt keretében újra sajtó alá rendezték *Alltag in Der Hölle* címmel.⁶⁰ Bruck Edith *Ki téged így szeret* című regénye nemcsak Olaszországban, de világszerte nagy sikert aratott, magyarországi recepciója ezzel szemben csekélynek mondható, pedig a regényt magyar nyelven 1964-ben már olvashatta a közönség. Ma az író az olasz irodalomtörténeti

⁵⁷ Uo. 28.

⁵⁸ Uo. 23.

⁵⁹ Uo. 49.

⁶⁰ Projekt Internationale Begegnungen (des Maximilian-Kolbe-Werks); Katalin VIDOR: *Alltag in Der Hölle. Zalaegerszeg – Auschwitz – Sackisch – Merzdorf*. Neuausgabe, 2014.

kánon része, regényeit Olaszországban írja, de Magyarország, a háború utáni Csehszlovákia, Izrael és Olaszország szóródott otthontalan otthonai között vándorol képzeletben, ahogy ő fogalmaz: hogy „fontostalan életét” elmesélje.⁶¹ Tanúságtevő írásainak, amelyek a kirekesztés, a holokauszt, az abúzus, a testi és lelki szenvedés, az otthontalanság és a migráció témáját dolgozzák fel, jelentős nemzetközi szakirodalma van.⁶² A holokauszt traumáját átélt nők saját tapasztalatainak leírását értelmező nemzetközi kutatások keretét szükséges a továbbiakban alkalmazni a méltatlanul elfelejtett Vidor Gáborné emlékiratának újraértelmezéséhez, pozicionálásához, ahogy Bruck Edith könyvét a magyar (női) holokausztirodalommal együtt kellene értékelni, és mint lokálisan magyar emlékezeti szövegeket a transznacionális emlékezetkutatásokba ágyazni.⁶³

Az elfelejtett, túlélő női írók közül Szenes Erzszi személye, írásai többszörösen ütköztetik a magyar traumatikus múltat a jelennek. 1966-ban az *Élet és Irodalom Színház és temetés* című rövid írását közli. Az írónő írásmódjára oly jellemző visszaemlékező, jelent és múltat egymásra vetítő tárcában a gyerekkori emlékek a jelen felől értelmeződnek: az első világháborúban életét vesztett két zsidó katona temetéséhez társuló emlékek be-

⁶¹ LÓCSEI Gabriella: Budapesti beszélgetés Edith Bruckkal. A látogató avagy a mi Anna Frankunk. *Magyar Nemzet*, 1982. november 28.

⁶² Lásd Philip BALMA: *Edith Bruck in the Mirror. Fictional Transitions and Cinematic Narratives*. Purdue University Press, West Lafayette, 2014; Robert S. C. GORDON: *The Holocaust in Italian Culture, 1944–2010*. Stanford University Press, Stanford, 2012; Letizia PANIZZA–Sharon WOOD: *A History of Women’s Writing in Italy*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000; Giorgio ADALGISA: *Dall’autobiografia al romanzo. La rappresentazione della Shoah nell’opera di Edith Bruck*. [Az önéletrajztól a regényig. A Soah ábrázolása Bruck Edith műveiben] In: Claire HONESS–Verina JONES (eds.): *Le donne delle minoranze. Le ebreo e protestanti d’Italia*. [Kisebbségi nők. Zsidók és protestánsok Olaszországban]. Claudiana, Torino, 1999; Giorgio ADALGISA: *Strategies for Remembering: Auschwitz, Mother, and Writing in Edith Bruck*. In: Charles BURDETT–Claire GORRARA–Helmut PEITSCH (eds.): *European Memories of the Second World War. New Perspectives on Post-War*. Berghahn Books, New York, 1999.

⁶³ Lenore J. WEITZMAN–Dalia OFER: The Sequential Development of Jewish Women’s Coping Strategies (in Ghettos) During the Holocaust. A New Theoretical Framework. In: Andrea PETŐ–Louise HECHT–Karolina KRASUSKA: I. m. 28–63.

szélődnek itt el.⁶⁴ A tárca publikálása szorosan kötődik Szenes Erzsi írásainak 1966-os magyarországi megjelenéséhez. Szenes azon írók közé tartozott, akiknek kihullása az irodalmi köztudatból/kánonból erősen politikai összefüggésrendszerbe ágyazódott. Habár a két háború közötti munkái és azok reflexiói jól láthatók, a holokauszt után, majd izraeli kivándorlását követően korábbi jelenléte is kitörlődött a magyar társadalmi és irodalmi tudatból. Az 1949-től Izraelben élő író azonban 1966-ban – még ha rövid időre is – újra meg tudott szólalni a magyarországi nyilvánosságban: ebben az évben sajtó alá rendezte *A lélek ellenáll* című félig irodalmi, félig dokumentumnaplóját. A naplót – az előszóban foglaltak szerint – Szenes Erzsi 1938–1941 között írta a szlovákiai nagymihályi gettóban, amely az emlékezet és emlékezés vonatkozásában számos szempontot érint. A szöveg belső emlékezeti eljárásán kívül fontos gesztus, hogy a beemelt kontextus magát a naplót is egy emlékmunka folyamatába ágyazza. A naplót alapul vevő szöveget ugyanis egy utólagos szerkesztői munka formálta, alakította könyvvé. Egy évtizeddel korábban, 1956-ban Tel-Avivban adta ki a *Van hazám* című tárcagyűjteményét.⁶⁵ Az izraeli narratíváiban a traumatikus múlt autobiografikus újramondásában az önreflexív módon lejegyzett emlékek az izraeli jelen felől értelmeződnek, és izraeli magyar közönségnek szólnak. *A lélek ellenáll* a magyar közönségnek szól. A napló szövegében a magyar, európai kulturális identitásához tartozó irodalmi, nyelvi elemek szabályozzák az írás menetét; a kirekesztés, a halállal való szembenézés pedig kényszerűen alakítja a zsidó mint traumatizált identitás megformálását. A bevezető felidézi a hányattatás, elrejtés, megtalálás körülményeit. Ezek a mondatok azután a magyarországi re-

⁶⁴ SZENES Erzsi: Színház és temetés. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 3. 8. Első közlése: *Múlt és Jövő*, 1939. 136–137. 1.

⁶⁵ SZENES Erzsi: *Van hazám*. Neografika Press, Tel-Aviv, 1956. Az izraeli tárcákról lásd JABLONCZAY Tímea: „Csak szabadságban érdemes élni”. Az izraeli újrakezdés Szenes Erzsi írásaiban. *Múlt és Jövő*, 2018/2–3. 151–166.; A napló elemzéséhez: JABLONCZAY Tímea: Megtalált (?) identitás. Szenes Erzsi: *A lélek ellenáll*. In: DOBOS István–BENE Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktori iskolák II. Nemzetközi konferenciája*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2008.

cepcióban lényegesek lesznek. Kardos Pál egyenesen Radnótin keresztül próbálja Szenes könyvét inszceniózni. A könyv címét Radnóti híres versének, a *Himnusz a békéhez* utolsó sorához kapcsolja,⁶⁶ a szöveg hányattatásának körülményeivel szintén Radnóti sorsát idézi: a napló „bádogdobozban, föld alá ásva, egy udvarban vészelt át a háborút, ahogyan Radnóti versei a tömegsírba temetett költő viharkabátja zsebéből kerültek elő”.⁶⁷ A recenziók az író magyar (irodalmi) identitására fókuszálnak: „Aki ennyire ragaszkodik az európai és magyar irodalomhoz, mint ő, aki ilyen reménnyel vár tőle erősítést és feleletet, a halálos veszélyben is a magyar népmesékbe mélyed, Arany és Tompa leveleit olvassa, a Toldiért rajong, s azokat hívja segítségül, akik a civilizáció erejében hittek: Martin du Gard-t, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, Benedek Marcellt, a kor áramlatai ellenére tanulságosan bizonyítja hovatartozását.”⁶⁸ Mezei András is kiemeli, hogy a megsemmisítő táborok árnyékában is gondolatai „ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: Hazám”.⁶⁹

A napló publikálásával egyidejűleg, eleget téve a Szépirodalmi Könyvkiadó meghívásának, Szenes Erzszi Magyarországra látogatott.⁷⁰ Jeruzsálembé címzett „elragadtatott hangú levelében” Juhász Ferenc hívta meg az írónőt a könyvnapra, hogy legyen annak díszvendége.⁷¹ A diplomácia részét képezte, hogy David Giládi, Izrael budapesti nagykövete is megjelent az eseményen, és meglátogatta az egyik sátorban dedikáló Szenes Erzsit; az írónő több lapnak és a rádióknak adott interjút, fellépett az Egyetemi Színpadon, valamint Illés Endre, a Szépirodalmi Kiadó

⁶⁶ KARDOS PÁL: Szenes Erzszi: A lélek ellenáll, Napló és versek. *Alföld*, 1966/10. 81–82.

⁶⁷ Szenes Erzszi az izraeli kiadású *Van hazám* egyik tárcájában írja: „De családomból senki sem maradt, s a »művet«, melyre ráadtam az életem, mely kínból és álomból született, apám elásta és sose került a napvilágra.” Lásd Uó: Az utazás vége. In: *Van hazám*. I. m. 47. Nem tudhatjuk, hogy a napló szövegére gondolt-e, amikor a „mű” eltűnéséről beszélt.

⁶⁸ ÁGH ISTVÁN: Szenes Erzszi: A lélek ellenáll. *Új Írás*, 1967/1. 123.

⁶⁹ MEZEI ANDRÁS: „A lélek ellenáll”. *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 17. 4.

⁷⁰ SZENES ERZSIZI: *A lélek ellenáll*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966.

⁷¹ B. P.: „A magyar Anna Frank”. Interjú Budapesten Szenes Erzsivel. *Új Kelet*, 1966. június 3. 2.

vezetője újraközlésre lekötötte *Selyemgombolyag* című, eredetileg 1926-ban kiadott verseskötetét.⁷² Az interjúban a *Magyar Nemzettől* Szenes Erzsit az ugyancsak túlélő író, Fedor Ágnes kérdezte. Fedor szerint a napló a magyar Anne Frank képét rajzolja meg, azzal a különbséggel, hogy felnőtt írta, csodával határos módon sikerült élve maradnia és „tanúbizonytságot tenni élményeiről”.⁷³ Mind Fedor Ágnesnek, mind az *Új Élet*nek adott interjújában olvasható, hogy Szenes az Eichmann-perben,⁷⁴ a Hunsche–Krumey-tárgyaláson, a frankfurti bíróság előtt tanúvallomást tett. Rajta volt ugyanis azon a szerelvényen, amelyet már kormányzói utasításra a határról visszarendeltek, de ahogy ő fogalmazott, Eichmann parancsára az SS másodszor is kilopott a határon. „Eichmann és társai azonban nem tudtak belenyugodni, hogy tervüket keresztettkék és – mint ismeretes, ugyanazokat az internáltakat, akiknek egyszer sikerült megmenekülniük, teherautókba dobták és sebtében egy környéki állomásra vitték, ahonnan a vonat elindult velük [...]. négy nap múltán a vonat másodszor is kirobogott, de most már megállás nélkül száguldott velünk Magyarországon keresztül s már csak túl a határon, csehszlovák állomáson állt meg először, ahová akkor sem érhetett volna el a magyar hatóságok keze, ha valóban segíteni akartak volna rajtunk. Vallomásom befejeztével dr. Henry Ormond, a magánvád képviselője, megkérdezte, ki él még a kicsempészett vonat utasai közül. Alig egy-két nevet tudtam felsorolni.”⁷⁵

⁷² Erről lásd N. n.: Szenes Erzsik további sikerei Budapesten. *Új Kelet*, 1966. június 24. 7.; BENEDEK: Szenes Erzsik halálára. *Új Kelet*, 1981. április 21. 2.

⁷³ F[EDOR] Á[GNES]: Egy elásott napló sorsa. Szenes Erzsiket beszél „A lélek ellenáll” című könyvéről. *Magyar Nemzet*, 1966. május 25.

⁷⁴ 1962. május 25-én tett tanúvallomása az Eichmann-perben olvasható a JewishGen (Museum of Jewish Heritage, New York) honlapján. Forrás: <https://kehilalinks.jewishgen.org/Michalovce/documents/Testimony-of-Erzsik-Elisheva-Szenes.pdf> (Letöltve: 2018. 08. 22.) A tanúvallomásról készült fotó a Jad Vashem honlapján látható: <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/eichmann/witnesses.asp> (Letöltve: 2018. 08. 22.)

⁷⁵ I. I.: A vonat másodszor is kirobogott... Beszélgetés Szenes Erzsik költőnővel, a Hunsche–Krumey-per tanújával. *Új Élet*, 1964. augusztus. 1. 3.; Erről lásd FILEP Tamás Gusztáv: „...szabályosan »kiloptak« bennünket Magyarországról.” *Irodalmi Szemle*, 2012/8. <http://irodalmiszemle.sk/2012/08/filep-tamas->

Elmondhatjuk, hogy Szenes Erzsé 1966-os irodalmi nyilvánosságban való újrapozicionálása nagyon fontos kontextust próbált kinyitni, elindítani, könyvével és személyével a múlt olyan feldolgozásához próbált hozzájárulni, amely a magyar-zsidó identitás traumatizáltságát, történetét, identitásának kulturális, irodalmi meghatározottságát az izraeli magyar-zsidó identitás felől fogalmazta újra. Szenes, noha csak egy rövid időre tudott újra megszólalni a magyar nyilvánosságban, amelyet az 1967-es világpolitikai események (a szovjet-izraeli viszony megromlása) szinte azonnal blokkoltak, olyan szereplőként tűnt fel, aki aktívan próbálta alakítani az emlékezés hivatalos eljárásait. Túlélő íróként irodalmi szereplése ráirányítja a figyelmet a traumatikus múltra, hiszen személyében a magyar-zsidó történeti múlt képviselője vált láthatóvá, aki az 1960-as évek műltfeldolgozási hullámát elindító, és meghatározó Eichmann-perben is koronatanú volt. A politikai események sem a további együttműködést nem tették lehetővé, a két háború közötti lírájának megjelenése is elmaradt, és ő maga, tanúságtétele hosszú évtizedekre újra láthatatlanná vált.

Palotai Boris *A madarak elhallgattak* (1962)⁷⁶ és *A férfi* (1964)⁷⁷ című kisregényeiben a holokauszt magyarországi eseményét fikciós módon dolgozza fel, amihez hangsúlyosan női perspektívát választ.⁷⁸ (*A madarak elhallgattak* című regényből Fábri Zoltán készíti el a *Nappali sötétség* című filmet 1963-ban.) Noha a narratívák nem a túlélő író saját tapasztalataként közvetítik a traumatikus emlékezés eljárását, mégis tanúságtételekké és legitim múltelbeszélésekké válnak. *A férfi* fikciós mű, de 1945 megidézéséhez Palotai a múltolvasás egy speciális módját választja; ahhoz, hogy a múlt egy lehetséges jelentését olvasha-

gusztav-szabalyosan-rkiloptakl-bennuenket-magyarorszagrol/ (Letöltve: 2015. 04. 15.)

⁷⁶ A regény további megjelenései: 1963, 1966, 1979, ez évben kiadja a Madách Kiadó is (*Két regény*, Bratislava), továbbá megjelent német (*Als die Vögel verstummen*. Verlag der Nation, Berlin, 1970) és cseh nyelven (*Umlkli ptáci*. Naše vojsko, Praha, 1967) is.

⁷⁷ A regény további megjelenései: 1968, 1979, 1984.

⁷⁸ JABLONCZAY Tímea: Múltfeldolgozás Palotai Boris két női holokauszt-regényében. *Szombat*, 2016/3. 22–25. <https://www.szombat.org/kultura-muveszetek/kiserletek-es-kiserletek> (Letöltve: 2018. 08. 22.)

tóvá tegye, egy másik elfeledett író, Rudnóy Teréz történetét helyezi elbeszélésének középpontjába. Az Auschwitzból hazatérő Rudnóy Palotai Boristól kapott támogatást, egy év alatt megírta *Szabaduló asszonyok* című holokausztkönyvét, azonban annak megjelenése előtt egy tragikus balesetben 1947-ben életét veszítette. Rudnóyról és holokausztregényéről Nyerges Andrásnak köszönhetően van tudomásunk, aki 2011-ben a *Szabaduló asszonyokat* újraközölte. Palotai *A férfiban* a túlélő felejtésre való képtelenségét és az újrakezdés lehetetlenségét cselekményesíti. Rudnóy élettörténete, és regénye, *A férfi* narratívájában (fikciós módon) újraalkotva egy olyan kontextust nyit ki, amely sajátosan női nézőpontjával a lokális műltfeldolgozást is árnyalja, szimbolikusan idéz fel és értelmez valami olyat – éppen Rudnóy alakján keresztül – ami felejtés, háritás alá került.

A madarak elhallgattak című regényben egy 1944-es történetet olvasunk egy üldözött lány és a „segítő” férfi szerelmi történeteként. A regény keretelbeszélése az 1960-as évek elején játszódik: fokozatosan derül ki, hogy a férfit (ünnepelet író) valamilyen múltbeli emlék kísérti, amellyel nem tud megbirkózni. A letagadott, leplezett történet egy regény megírása során kezd felszínre törni. A regény narrációjában két idősík fut egymás mellett, illetve bizonyos pontokon ezek az idősíkok beomlanak, az emlékezés eljárása folyamatosan reflektálódik, a múlt felidézésének kényszerítő ereje ismétlődően cselekvésen keresztül aktualizálódik. A regényben két perspektíva, két szólam lesz hangsúlyos, a férfi és az áldozati pozícióban levő lányé. Ahogy a szereplő fokozatosan értelmezi a múltját, az olvasó számára is fokozatosan derül ki, hogy a lányt, akibe szerelmes lett, zsidó származása miatt üldözik. A férfi – elbeszélő szólamában – az 1944-es eseményekben való részvételét, habozó magatartását, gyávaságát, annak tragikus következményeit láttatja. A jelenben hárit, mentegetőzik: mindent megtett, ennyi telt a lehetőségéből. A kikényszerített szembenézés sem hoz feloldozást: az üldözöttek nemcsak hogy nem tudott segíteni, de hozzájárult a pusztulásához, a fokozatosan felszínre kerülő múlt egyre inkább bevallhatatlan szégyenként jelenik meg, a trauma és a bűn nem oldható fel.

Érdekes és árulkodó Palotai két regényének felemás megítélése. A *madarak elhallgattak* című regényt értékesnek tartják – Erki Edit, a regény egyik recenzense egyenesen Palotai legjobb írásának nevezi, főként annak erkölcsi ítélete miatt.⁷⁹ Míg 1944 ábrázolását hitelesnek értékelik, de 1945-ét nem, *A férfi* egyedi történetet cselekményesít, amely nem tud általános érvényre emelkedni.⁸⁰ Ahogy az *Új Élet*ben megjelent recenzió is lényegesnek tartja a témát, az Auschwitzból hazatérő nő történetét, amely fontos korrajz, de a befejezést érthetetlennek és sajnálatosnak minősítik.⁸¹

Fenákel Judit, akit Endródról deportáltak 1944-ben Ausztriába, túlélőként írja tanúságtevő elbeszéléseit. Első novellája *Az üldözött* címet viseli,⁸² mely téma végigvonul az életművön, állapotként definiálódik; elbeszéléseinek tárgyköre a megalázottság, a totális hatalomnak való kiszolgáltatottság állapota körül artikulálódik. Az életmű első, nagyobbik fele a szocializmus idején keletkezett. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy elbeszélései a pártállami jelenben játszódnak. Annyi bizonyos, hogy írásainak van referenciális szintje: ráismerünk azokra a szerepekre, helyzetekre, amelyek az 1960-as, 1970-es évek világában meghatározók voltak. Ugyanakkor a szövegek referenciális meghatározottsága nem több fogódzónál: mind-

⁷⁹ ERKI Edit: *A madarak elhallgattak. Élet és Irodalom*, 1963. február 9. 6.

⁸⁰ ERKI Edit: Végtelen konfliktus. *Élet és Irodalom*, 1964. augusztus 29. 6.

⁸¹ ZS[ADÁNYI] O[szkár]: A fasizmus kórképe két regény tükrében. *Új Élet*, 1964. július 15. 5. Érdekes lehet az az adat is, hogy 1964-ben a Kiadói Főigazgatóság felfüggyelt Palotai regényeire és Fábri filmjére, a *Nappali sötétségre*. A főigazgatóság egyik jelentése szerint az 1960-as évek elején írt regények nem eléggé felelnek meg a szocialista realista elvárásoknak. „E témakörben születik – néha a jó szándék ellenére is – a helytelen ideológiai szemlélet miatt hamis, periférikus, érdektelen művek sokasága, mert egyeseket továbbra is az emberek magánélete, szűkebb világa érdekli, akik gyakran szem elől tévesztik a közösségi és egyéni sors összefüggéseit. [...] Az ideológiai tévedés miatt válik torzóvá olyan mű is, amely a magánélet problémáival helyettesíti a nagy történelmi változások konfliktusait (Karinthy Ferenc: Aranyidő, Palotai Boris: A férfi, A madarak elhallgattak, különösen mutatja ezt az utóbbiból készült film.)” A Kiadói Főigazgatóság 1964. szeptember 10-i feljegyzését idézi: CSEH Gergő Bendegúz (et al.): *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979, dokumentumok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 59.

⁸² FENÁKEL Judit: *Az üldözött. Kortárs*, 1959/8. 211–219.

egyik írásában van egy elhallgatott történet, a múlt nyomaszó terhe, amely a jelenben is tovább hat; hősei a hatalomnak való kiszolgáltatott helyzetükben is az ellenállás szimbolikus formáját választják; a megalázottak történeteinek elbeszélési módja az alávetett pozíójából történik, vagyis narratívái főként az alávetett megszólalásának kérdését problematizálják. A hősök, és így a megszólaló ellenállása szimbolikus aktusként lesz hangsúlyos, hiszen erre a valóságban nem sok esély adódott; gyakori, hogy a groteszk, a szatíra, a humor eszközehez nyúl. Írásaiban nemcsak női történeteket mesél el, hanem a választott perspektíva, az ábrázolás módjában oly meghatározó magánvilághoz kapcsolódó kifejezőeszközök is mérvadók.

A traumatikus múlt jelenbeli hatásának összetett narratív formai megoldásával találkozunk az 1970-ben közzétett *Vetköztető* című kötetében. Az öt elbeszélést tartalmazó könyvben van két olyan szöveg, amelyek egymással textuálisan és motivikusan is szoros viszonyba kerülnek: *A kétéltű* című kisregény és a *Vetköztető* című novella. A két elbeszélés fő cselekménye az 1960-as években játszódik, de mindkét történet két cselekményszálat vonatkoztat egymásra. *A kétéltű* című írásban a főszereplőről kiderül, hogy kettős életet él – hivatalnok és író –, személyiségének kétfelé hasadása a holokauszt traumájának köszönhető. Az író fragmentumokat hagy maga után, a kettős olvasói pozíciót is megképző alakzatban az elhallgatott, traumatikus történet kerül a felszínre. Ez a traumatikus történet a gyerek és az anya hatalomnak való abszolút kiszolgáltatottságát, egy koncentrációs táborbeli élményt láttat. A fia és férfiak előtt meztelenre vetköztetett anya megalázottságának képe jelenik meg: „Anyám ott állt a három röhögő férfi előtt, szétfeszített lábbal és fölemelt karokkal, úgy tűnt, már nagyon régóta áll így előttük és a csupasz testek végtelen sora előtt... az is lehet, hogy soha többé nem tudja leengedni a karját, összezárni a lábát, és így viszi majd el két német katona a szétfeszült combjánál fogva...”⁸³ A történet Fenákel Judit írásaiban kísértő módon újra meg újra visszatér. A *Vetköztető* című elbeszélésben

⁸³ FENÁKEL Judit: *Vetköztető*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 28.

ugyanaz a történet a jelenben újrarájátszódik: az 1960-as évek vidéki falujában, a cigánytelepi fürdőben egy védőnő fogja végignézni a gyerekek meztelenre vetkőztetését és megalázását. A kiszolgáltatottság képi megjelenítése egyrészt a korábbi holokauszt-történet megidézéseként olvasható, amely ugyanakkor a nő saját, hatalomnak való kiszolgáltatottságának történetére íródik.

Nem a túlélő, hanem a passzív szemlélő felől írt női regény is megjelent az 1960-as évek nyilvánosságában. Szabó Magda *Katalin utca* című regénye (1969)⁸⁴ az évtized műltfeldolgozását érintő kezdeményezéseihez alapvetően kapcsolódik. Ebben a regényben is az emlékezés a fő szervező elv (ahogy Szabó regényeiben oly gyakori a jelen és a múlt összefonódása, a traumatikus múlt lezárhatatlansága), mondhatjuk, hogy a tér-idő koordináta-rendszer felbomlása az emlékezés strukturálásának a következménye. A *Katalin utca* szimbolikus helyszín, megtestesíti az elveszett otthon, de a szereplők nem tudják elfelejteni a múltat, és kísérti őket az otthon helyreállításának a vágya is. Csakhogy az otthon helyreállítása lehetetlen. A hármasként aposztrofált mű a 20. századi magyar történelem sorsdöntő időpontjait idézi meg; az 1930-as években induló családtörténet 1944-ben jut ahhoz a fordulóponthoz, amelynek krízise mindenre kihat, a magánkapcsolatok, a családok együttes szövetsége, a nemzet hullik darabokra. A kataklizmát követő ötvenes és hatvanas évek enyhülése az életet ugyan folytathatóvá teszi, de ez az élet senki számára nem kínál valódi életlehetőséget, csak elviselik saját vergődésüket a halálhoz vezető úton.

A regény fogadtatása nem volt egyöntetű.⁸⁵ A korabeli recenziók közül Faragó Vilmos kiemeli, hogy az együtt élő három család közül, amikor a „fogorvos házaspárt 1944 nyarán deportálják, kislányukat halálba viszi a többi gyerek akaratlan bűnrészessége. És ettől egyszerűen megszűnik a Katalin utca.

⁸⁴ A regény előbb a Szépirodalmi, a Magvető, az Európa, majd végül a Jaffa Kiadónál 16 kiadást ért meg, az 1970-es évektől megjelent (és napjainkig megjelenik) olasz, román, angol, spanyol, svéd, francia, szlovák, cseh, német, észt fordításban.

⁸⁵ A regényhez lásd SOLTESZ Márton: Blanka regénye? Az újraolvasott Katalin utca. *Irodalomismeret*, 2016/4. 61–71.

Ha nincs a fogorvos család, nincs Katalin utca se. Szétesett, eltűnt, hiányzik, nem is épülhet fel soha, csak a nosztalgia, az életben maradt büntudata próbálja a széthullott részleteit, reménytelenül összerakni”.⁸⁶ De Faragó nyomatékositja azt is, hogy a Katalin utca nemcsak hogy nincs többé, de nem is volt soha, vagyis a „szeretetteljes együttélés, idilli Magyarország” „legfeljebb az emberek hamis tudatában létezett”. Szabó Magda regényét ezért mind Faragó, mind Zsadányi Oszkár,⁸⁷ mind Albert Pál⁸⁸ problematikusnak tartja. Faragó szerint anynyira áttételesen finom a regény, hogy „nem válik a nemzeti lelkiismeretfurdalás, a sok százezer elpusztult magyar miatti büntudaterzés markáns rajzává”, hanem a gyerekkori elvesztett Édent idézi, amely „emberiség jelkép” csupán.

A regénybeli apa alakja a tétlen szemlélőnek felel meg, lánya, Irén, az esküvőjére készülő fiatal nő, viszont már nem csak tétlen szemelő, akaratlanul, de hozzájárult Henriett, a „kis zsidó lány tragikus halálához”.⁸⁹ A történet szerint Henriett és Irén vőlegénye, Bálint megmagyarázhatatlan módon vonzódik egymáshoz. Irén féltékeny. Ez a társkapcsolati probléma ugyancsak nem egyedülálló Szabó regényeiben. Ebben a regényben azonban Henriett halálához – amit egy Heldék házába beszállásolt magyar katona követ el – Irén alapvetően járul hozzá. Neki köszönhetően nem tud átszökni hozzájuk a menekülő lány. Az elbeszélőként megszólaló Irén hármuk pozícióját a következőképpen értelmezi: „Ketten lehetnének tétovák, ketten félnének önmaguktól is meg valamitől, amitől én nem, mert én nem tudom, mi az, és én nem is gondolom, hogy bármi fenyegetne...”⁹⁰ Henriett (akit bármikor megölhetnek) és Bálint (katonaszökevény, akit bármikor elítélhetnek) bizonytalanok, Irént viszont nem fenyegeti veszély. Ez a stabilitás az, ami megkülönbözteti nőalakját azoktól a szereplőktől, akik megélik az üldözöttséget,

⁸⁶ FARAGÓ Vilmos: Szabó Magda: Katalin utca. *Élet és Irodalom*, 1969. március 15., 7.

⁸⁷ ZS[ADÁNYI] O[oszkár]: Jegyzetek egyről másról. *Új Élet*, 1969. július 18. 3.

⁸⁸ ALBERT Pál: Verejtékes végkiárúsítás. *Új Látóhatár*, 1970. november 15.

⁸⁹ ZS[ADÁNYI] O[oszkár]: I. m.

⁹⁰ SZABÓ Magda: *Katalin utca*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 154.

és a halál árnyékában élnek. A múlt kísért, de az emlékezés felelősség is: a regényben az elhurcoltak, meggyilkoltak visszatérnek, élővé válnak, és az élők veszítik el elevenségüket. A regény a magyar múlttal való szembenézés fikciós eszközeihez nyúl, és többféle értelmezési lehetőséget kínált a korabeli olvasónak. Volt, aki Proust és Kafka örökségét látta benne, és volt, aki arra figyelmeztetett, hogy a Katalin utca a múltban sem létezett. Ez utóbbi értelmezéshez mi magunk is hozzátehetjük, ha a Katalin utca, az idilli együttélés létezett volna a múltban, a magyar társadalom nem bukott volna el újkori történelmének legnagyobb próbatételén.

Összegzés

Jelen tanulmány a holokauszt és a zsidó identitás traumatizáltságát megjelenítő elbeszélések, az emlékezés kényszerét bemutató reprezentációk 1960-as évekbeli jelenlétének vizsgálatára vállalkozott azáltal, hogy rámutatott egy eleddig figyelmen kívül hagyott területre: az irodalmi nyilvánosság és a nem kanonizált (női) múltelbeszélések közötti viszony alakulására. Láthattuk, hogy az *Élet és Irodalom* hasábjain az 1960-as években megszaporodnak azok az írások, amelyek a traumatikus múlt elbeszélésére, az emlékeztetés és emlékezés fontosságára szólítanak fel. Azt is megállapíthatjuk, hogy a szűk értelemben vett irodalomtörténeti/esztétikai perspektíván is változtatni kell, hogy láthatóvá váljanak a műltfeldolgozás és tanúságtéves reprezentációi. Ezek, ha nem is mindig a túlélő közvetlen visszaemlékezésein keresztül, és nem is csak történeti vagy magas irodalmi igényű feldolgozások formájában, de kezdenek formálódni az évized irodalmi nyilvánosságában. Az ekkor született narratívákban összetett emlékezeti eljárások alakítják a traumafeldolgozás folyamatát. Ezek az eljárások egyrészt a trauma belső tapasztalatiságát közvetítik, láthatóvá teszik a múlt jelenbeli hatását, másrészt olyan szövegekre is felfigyelhetünk, amelyek komplexebb, reflexív módú narratív emlékezeti formával dolgoznak, ahol az emlékező a másfél, két évtizeddel

későbbi jelenből tekint vissza a múltra. Ez a visszatekintés egy reflexió s szintről történik, és az átdolgozás bonyolult formáit eredményezi. A traumatikus múlt – a megalázottságra, stigmatizáltságra, a hatalomnak való kiszolgáltatottságra – való emlékezés során a jelen és múlt rétegei egymásra torlódhatnak, tudatosul a közvetítettség eljárása is, és nyilvánvalóvá válik a múlt feldolgozásának befejezhetetlensége.

Az elfelejtett, elhallgatott női történetek a múlt alternatív elbeszéléseiként kerülnek elének: *Szenes Erzsé, Palotai Boris, (Rudnóy Teréz), Vidor Gáborné* személye és írásai egykor a magyar kommunikatív memória részét képezték, *Bruck Edith, Fenákel Judit* pedig kortársaink, túlélő írókként jelenünk kommunikatív emlékezetében tudnának hatást gyakorolni. Műveik azonban a magyar irodalmi kánonban kevésbé tudtak meggyökeresedni, és ezzel a kulturális emlékezet formálásában sem tudnak részt venni. Emblemikus, hogy a túlélő írók közül az 1960-as évek közepének nyilvánosságában hangot kap az évtized nagy társadalmi perének, az Eichmann-pernek egyik tanúja is. *Szenes Erzsé* személye többszörösen ütközteti a magyar traumatikus múltat a jelennel, tanúságtételével, megszólalásával a magyar társadalom saját tetteivel való szembenézését segítette volna elő, amely ugyanakkor alakíthatta volna a magyar és izraeli társadalom közötti kapcsolatokat is. *Vidor Gáborné* és *Bruck Edith* túlélőként írt holokauszt-émlékiratai, önéletrajzi ihletésű elbeszélései a magyar női holokauszt-émlékezet-kutatásban is kiemelt helyet kell hogy elfoglaljanak. *Palotai Boris* regényei, noha nem a túlélő író saját tapasztalataként közvetítik a traumatikus emlékezés eljárását, fikciós feldolgozásai női ellentörténetekké, múltelbeszélésekké válnak. *Szabó Magda* irodalomtörténeti jelenléte megmaradt ugyan, de írásainak nem kontextuális olvasatai figyelmen kívül hagyják a holokauszt emlékezetéhez kapcsolódó fontos aspektusát. A *Katalin utca* ebből a szempontból azért is érdekes regény, mert benne a bystander nézőpontja és pozíciója kerül előtérbe, az „elkövető” lelkiismeret-furdalása szervezi a múlt (halottak) feltámasztására irányuló (sikertelen) küzdelmet.

Az itt bemutatott női írások, amelyek az 1960-as években jelentek meg és kaptak visszhangot, a holokauszt néma áldozataival, a múlt kísértetével, a traumatikus múlt jelenbeli hatásával foglalkoznak. Politikai, irodalompolitikai és irodalomtörténeti folyamatok együtt járultak hozzá, hogy maguk a szövegek, sokszor a szerzőjükkel együtt, kihullottak a holokauszt emlékezetét alakító kánonból, és ezzel a kollektív emlékezet formálásában sem tudtak részt venni. Amikor múltbeli események és azok reprezentációi felszínre kerülnek, azzal a tapasztalattal is szembesülünk, hogy a múltat nem lehet lezárni, és mi, olvasók ennek a múltnak a részesei vagyunk.